

СТАЛІНСЬКА ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА «НАСТУПУ НА КУРКУЛЯ»

Стаття висвітлює політико-ідеологічне обґрунтування теорії і практики ліквідації «куркуля», спростовує усталену в історіографії статистику кількісного складу так званих куркульських господарств.

Ключові слова: селянське господарство, куркуль, більшовики, Україна, колективізація.

Термін «куркуль» використовував К. Маркс, але у контексті виявлення соціально-економічних суперечностей розвитку земельної общини. Для другої половини XIX століття соціальний тип «куркуля» не мав ідеологічного навантаження, а тим паче політико-антагоністичного змісту, хоча потрапив до марксистської соціології. Етимологічно і соціально тому часу пасував інший термін — «мироїд», тобто власник селянського двору з виразними самостійницькими та підприємницькими ознаками, який економічно і функціонально виокремлювався серед общинників. Занепад поземельної общини і земельної громади в Україні, особливо після столипінської реформи, загострення соціальних проблем, зумовлених Першою світовою війною, а з іншого боку радикалізацією політичних вимог лівих партій, актуалізували теоретичні і практичні аспекти функціонування куркульських господарств. Політичні партії, навіть соціалісти-революціонери, тримали селян подалі від джерел майбутньої влади, виголошуючи лише обіцянки, революційні гасла, заклики.

Жовтневий переворот 1917 р. і подальші аграрні перетворення в Україні виявилися для «куркуля», а насправді — для підприємливих селян, періодом драматичних і трагічних випробувань, незвичної соціально-трудової адаптації, поневірянь і матеріально-майнових втрат. Ліквідація приватної власності на землю, проголошена більшовицьким Декретом про землю у 1917 р., започаткувала політику повзучого економічного обмеження заможного селянства, господарств фермерського типу. Більшовицький закон про соціалізацію землі від 5 лютого 1920 р. фізично обмежив приватне селянське землеволодіння за регіональними нормами наділу. Відбувся «червоний переділ» землі, тобто її більшовицький перерозподіл за ідеологічним принципом соціальної справедливості: забрати земельні лишки у «куркуля» і розподілити їх поміж люмпенізованого селянства. А так звані «лишки» були земельною власністю, купленою українським селянином після скасування кріпацтва. Більшовицька соціалізація землі разом із продрозверсткою стали основними причинами селянського повстанського руху на початку 1920-х рр.

В українській історіографії достатньо вичерпно висвітлено період воєнного комунізму і обставини переходу до непу, тобто зміна тактики і стратегії соціально-політичних відносин влади і суспільства. Голод та економічна криза

змусили більшовиків до поступок, які стосувалися і селян, тому що вони були основними виробниками сільськогосподарської продукції, особливо хлібних культур. Внутрішні «економічні санкції» влади проти куркулів нівелювали, але тактичну лінію стосовно їх економічного обмеження не скасовували (збереження класового підходу до членства в кооперації, класовий принцип оподаткування і кредитування, регулювання орендних відносин і створення дрібних промислових підприємств на селі, розподіл технічно-агрономічних засобів тощо). Поземельні права заможних селян, навіть колишніх поміщиків, гарантував Земельний кодекс УСРР 1922 р. Селяни, якщо не мали юридично-правових обмежень (судимість, позбавлення виборчих прав), користувалися правами громадян УСРР і були суб'єктом соціально-трудова відносин у земельних громадах та загалом у суспільстві.

Відносний економічно-фінансовий лібералізм стосовно «куркульства», що функціонував в умовах непу, був вимушеним, позаяк заможні селяни сплачували податки, наповнювали доходну частину бюджету, забезпечували країну продовольством, стабілізуючи внутрішній ринок. Об'єктивні обставини домінували над суб'єктивними, партійно-номенклатурними, хоча окремі члени політбюро ЦК ВКП(б) виголошували «політичну волю» стосовно радикалізації ставлення до «куркулів» і «куркульської ідеології». Допоки засади непу мали підтримку більшості партійної номенклатури, особливо з боку М.Бухаріна з його теорією «вростання» куркуля в соціалізм, а насправді — максимального використання економічного потенціалу заможних господарств, доти «куркулю» дозволяли «збагачуватись» і спокійно працювати.

В економічній літературі 1920-х рр., яка стосувалася проблем соціально-економічної диференціації села і селянства, переважали кілька підходів. Представники сектору сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР (М. Гуревич та інші) вивчали селянські господарства з позиції диференційованого оподаткування, тому виокремлювали кілька груп за наявністю об'єктів господарювання (земля, майно, реманент, худоба). Політично-ідеологічна складова була присутня, але через застосування класово-формаційного принципу висвітлення суспільно-економічних відносин. Одні дослідники називали кілька соціально-економічних типів селянських господарств: «заможне селянство», «велике експлуататорське господарство», «куркульські господарства», «клас фермерів»¹. Розглядаючи еволюцію форм господарювання, Г. Хрящева виділила ознаки «соціальної формації»: багатоземельне господарство з наявністю робочої, продуктивної і значної кількості дрібної худоби, використання оренди і найманої праці, торгових і промислових підприємств. Саме еволюція «соціальної формації», тобто «господарства-сім'ї», а з іншого боку обставини, за яких «частина куркульських господарств ставала великими капіталістичними», непокоїли більшовицьке політичне керівництво. Визначення «соціальної формації» стосовно функціонування заможних селянських господарств, яка мала «побут індивідуальної сім'ї і закону капіталістичного нагромадження», не відповідало комуністичній доктрині суспільного розвитку, особливо на селі. А класи «фермерів» та «сільської буржуазії» сприймалися більшовиками поза соціалістичним, а тим

паче комуністичним соціумами, відтак функціонально приреченими і неперспективними.

В апогей непу, яким виявився 1926 рік, Г. Хрящева вжила термін «розселянювання», застосувавши його до двох соціальних груп — сільських пролетарів, які не вели землеробства, а жили з промислів, а також куркулів. Вона вважала їх завершеним «продуктом економічної диференціації села», для яких село виявилось надто вузьким соціально-виробничим середовищем. На глибоке переконання Ю. Ларіна (тесть М. Бухаріна, старий більшовик) тоді існувало чотири «основні типи куркульства»: господарства підприємницького типу (продаж товарів на ринок, наймана праця), яких виявилось тоді 2%; «куркуль-скупник»; «куркуль-торговець» і «куркуль-лихвар»². Більшовицький теоретик, яким себе вважав Ю. Ларін, мав підтримку В. Леніна. Він виокремив ще одну соціальну групу — «куркуль-виробничник», що працював на власній землі, «давав шматок хліба» наймитам, не конфліктував із сусідами-середняками, до якого вони «ставились з шаную, повагою», вважали взірцем для наслідування. Інші соціальні категорії куркулів (торговці і скупники) отримали від Ю. Ларіна класову оцінку: «кровопивці», «експлуататори». Вони вважалися «буржуазно-підприємницькими господарствами», які виростили з інших груп села. Ю. Ларін критикував Е. Квірінга за те, що той не вважав «заможне селянство» куркульським, а середняцьким, якщо у дворі працювало десять сезонних наймитів. У 1923 р., коли неп почав діяти в сільському господарстві, Г. Хрящева висловила несподівану для більшовицьких ортодоксів думку про те, що за відсутності приватної власності на землю і розподілу землі за наявними їдоками на селі «немає умов для розвитку куркульства в землеробстві»³. Його функції міг взяти на себе «торговий капітал», відтак радила шукати «куркульські операції» серед лихварства. Для М. Вольфсона базовою ознакою «приватно-капіталістичного», відтак і куркульського типу, виступали наявність найманої праці, отримання прибутку, оренда землі⁴. На подібних концептуальних засадах перебував і Л. Крицман, відстежуючи «трансформацію» однієї групи селянських господарств до іншої, а за критерій «класового структурування радянського села» він обрав функціонування «капіталістичного підприємництва»⁵.

Протилежною і концептуально відмінною була теорія «сімейно-трудоного типу» господарювання селянського двору, яку сповідував О. Чайнов. Вона суттєво вирізнялася від політологічних та ідеологічних тлумачень селянських господарств, але це тема окремого дослідження. Упродовж функціонування непу спостерігалось «мирне співіснування» науково-теоретичних, прикладних, статистично-економічних та ідеологічних оцінок так званих куркульських господарств. Загостренню зернової проблеми і хлібозаготівельної кризи, які були наслідком економічної політики більшовиків протягом десяти попередніх років, надали класово-ідеологічного змісту, а економічній диференціації села — політичного контексту.

Політичне обґрунтування теорії «наступу на куркуля» розпочалося з дискусій на XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р. Доповідь «Про роботу на селі» виголосив В. Молотов, який визнав куркулів соціальною перепоною на шляху

соціалістичного перетворення села. Тоді ж постало питання про рештки «дрібнобуржуазних партій», про наявність «маніфесту куркульських партій» в особі М. Кондратьєва, О. Чайнова та інших представників «організаційно-виробничої школи». Агресивність і політичний радикалізм виявив Г. Зінов'єв, роздаючи ідеологічні ярлики відомим ученим, які дотримувалися еволюційного розвитку економіки сільського господарства, а не чергової «революції згори». Політичне керівництво стало на шлях трансформації соціальних та економічних відносин в аграрному секторі, тому на засіданнях політбюро та пленумах ЦК ВКП(б) розпочалися жорсткі дискусії стосовно форм, методів і принципів розвитку сільського господарства. Вони точилися між прихильниками еволюційного поступу на чолі з М. Бухаріним та радикалами з оточення Й. Сталіна. В історичній літературі, а також у документальних виданнях достатньо вичерпно висвітлено обставини дискусій, співставлення позицій, виявлення відмінностей між ними, тому полишимо з'ясування і дублювання відомих тлумачень.

Сталінська концепція загострення класової боротьби в умовах подальшого будівництва соціалізму, яку він загалом окреслив у політичному звіті на XV з'їзді партії, мала тактичну і стратегічну складову. Він оголосив себе новим стратегом соціалістичної модернізації села, новим реформатором епохи будівництва соціалізму «в основному» та «остаточно», а також виявився тактиком і стратегом наступу «широким фронтом» на капіталістичні елементи міста і села. Об'єктом наступу обрали куркулів. На з'їзді Сталін докоряв тим активістам, які «думають, що можна і треба покінчити з куркулем у порядку адміністративних заходів, через ДПУ», тому повчав іншим діям і намірам — «куркуля треба взяти заходами економічного характеру, на основі революційної законності»⁶. Досвід попередніх років свідчив про те, що «адміністративні заходи» були складовою частиною «революційної законності». Остання у її сталінській інтерпретації означала політичну доцільність карально-репресивних заходів. Для партійно-радянських органів настанови вождя, а тим паче рішення з'їзду, мали силу закону.

У 1928 р. та протягом одинадцяти місяців 1929 р. Сталін не використовував визначення «наступ на куркуля», але ним користалися партійні та радянські органи влади. Дух сталінських настанов жив і долав «куркульський опір» під час хлібозаготівлі. Він став основою адміністративно-примусової системи «надзвичайних заходів» вилучення хліба у заможних селян протягом першої половини 1928 р. У звіті Ізюмського окрвиконкому від 9 січня 1929 р., надісланому ВУЦВКу, існував спеціальний підрозділ «Економічні і політичні наслідки наступу на куркуля», а також зазначалося, що «робота з наступу на куркуля за час після XV з'їзду» не припинялась⁷. Фактично «наступ на куркуля» благословив Сталін, але спрямував його на економічні основи господарства заможних і підприємливих селян. Вони заважали б принципам абстрактного колективізму комун, тсозів та артілей, відтак гасло «колгоспи без куркулів» цілком відповідало сталінській моделі соціалістичного господарства — колгоспам. На початку січня 1929 р. в офіційних документах радянських органів влади траплялися визначення куркулів як «антирадянського прошарку села», який

протиставлявся «заможнo-середняцькому прошарку». Наступ, а він набув форми антинародної війни більшовицького режиму, враховуючи масові збройні сутички з військами ДПУ УСРР та міліції, територію і географію повстань, відбувався економічними та політичними засобами, не виключав репресій проти так званих куркулів.

Абсолютизація Сталіним власних ідеологем вирізнялася послідовністю і запрограмованою дискретністю. 22 квітня 1929 р. він виступив на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) з промовою «Про правий ухил у ВКП(б)», але основна увага була зосереджена на причинах спаду хлібозаготівель. Говорячи про «головний момент наших кон'юнктурних хлібозаготівельних труднощів», він лаконічно і конкретно підсумував: «Я маю на увазі опір куркульських елементів села політиці Радянської влади щодо хлібозаготівель»⁸. Цю обставину Сталін визнав головною у справі хлібозаготівельної кампанії 1928/29 р. Він виокремлював поняття «куркульські» і «заможні верстви села», але не заперечував «організованого тиску» на них. Однак терміни «тиск» і «наступ» у концепції сталінської модернізації села вирізнялися за тактичними та стратегічними характеристиками. Його особисто дратувало те, що куркуль не здавав хлібних лишків, тому виправдовував політику повторної продрозверстки. Новизна полягала у тому, що влада розпочала організацію «бідняцько-середняцьких мас проти куркульства», формуючи «свою могутню багатомільйонну політичну армію на селі». На початку 1920-х рр. її функцію виконували Комітети незаможних селян (КНС), але не лише проти куркулів, а також проти поміщицького землеволодіння. Тактика цієї армії люмпенізованої частина села у 1929 р. виявилася значно ширшою.

Промова Сталіна на пленумі вирізнялася зухвалістю і переможною тональністю. Він висміював М. Бухаріна та вигаданий ним «правий ухил», виявляв соціопатичну ненависть до заможних верств села, тішився власним дітищем — «результатом уральсько-сибірського методу хлібозаготівель». Суть останнього полягала у тому, що цей «метод поєднується іноді з застосуванням надзвичайних заходів проти куркульства, що викликає комічний лемент у Бухаріна і Рикова». Спокійно і цілком легковажно Сталін продовжив виклад власної аргументації класової репресії: «А що в цьому поганого? Чому не можна іноді, за певних умов застосувати надзвичайні заходи проти нашого класового ворога, проти куркульства?»⁹. Заперечення О. Риковим і М. Бухаріном «всього застосування надзвичайних заходів щодо куркульства» обурювали Сталіна, їхню позицію він називав «буржуазно-ліберальною політикою». Патологічна жага Сталіна до необмеженої влади брала гору над усім, тому звідси надходила енергія зла і політичної агресії, нетерпимості до іншого і відмінного. Влада не запропонувала належного економічно-фінансового механізму закупівель селянського хліба, особливо в умовах недороду 1928 р., натомість поширила ідеологему про наявність «хлібного надлишку», а насправді — браку навіть насіння. Не дочекавшись «червоних валок» і добровільного вивозу хліба на ринок, сталінські поплічники вдалися до продрозверстки, але цього разу за його ініціативою. Визначення Сталіна стосовно куркулів («класовий ворог», «механіка

класової боротьби», «удари, спрямовані проти куркулів») не були випадковими, а цілком логічними. Він розпочав не політичну гру, жонглюючи термінологією, а оголосив економічну війну значній частині селянства, його найзаможнішим прошаркам. До широкомасштабного наступу «проти куркульства» залишалося півроку, але Сталін не поспішав зі стартом. За нього діяли доморощені сатрапи — В. Молотов, Л. Каганович, А. Мікоян, які перманентно відвідували Україну наприкінці 1920-х рр. для організації і здійснення «наступу на куркуля».

3 листопада 1929 р. Сталін опублікував статтю «Рік великого перелому», яка виявилася не фактичним підсумком масової колективізації, а закликом до неї, з іншого боку — офіційним проголошенням власного методу подолання зернової проблеми — створення колгоспів, визнаних ним «стовповим шляхом»¹⁰. Більшовицький вождь збрехав, коли запевняв партійців і суспільство в тому, що «завдяки ростові колгоспно-радгоспного руху ми остаточно виходимо або вже вийшли з хлібної кризи», а також висловив необґрунтований оптимізм: «наша країна через якихось три роки стане однією з найбільш хлібних країн, якщо не найбільш хлібною країною у світі». Сталінська політика колективізації і хлібозаготівлі завершилася голодомором у 1932–1933 рр. в УСРР та голодом в інших регіонах СРСР. В статті Сталін вперше зізнається, що «без наступу на капіталістичні елементи села», але одночасно з колгоспно-радгоспним рухом, країна досягла «вирішальних успіхів» у справі хлібозаготівлі. Жодної згадки про соціально-економічні наслідки його «вирішального успіху»: голоду на території південних округ в УСРР¹¹. Отже, «наступ» мав тактичне спрямування — забезпечення господарської кампанії шляхом примусового вилучення хліба. Однак Сталіну сподобалося його теоретичне дітище (теорія «наступу») і її практичне застосування.

На Всесоюзній конференції аграрників-марксистів, яка відбулася 29 грудня 1929 р., Сталін розвинув власну концепцію «наступу соціалізму на капіталістичні елементи села» і «наступу по всьому фронту проти капіталістичних елементів села»¹². Фактично, проголосивши його, він визнав його одним «з вирішальних поворотів в усій нашій політиці». Отже, не 7 листопада виявилось вирішальним, а 29 грудня, якщо брати до уваги теорію наступу. Уперше за кілька років Сталін виклав історію формування і здійснення системної політики «наступу на куркуля». А ключовою датою цієї акції стало 29 грудня, коли «від політики обмеження експлуаторських тенденцій куркульства ми перейшли до політики ліквідації куркульства, як класу». Політика «обмеження» була проголошена на VIII з'їзді партії у 1919 р., а також ухвалена делегатами XI та XV з'їздів. Сталін визнав, що «наступ на куркульство» п'ять або три роки тому вважався б «найнебезпечнішим авантюризмом», «грою в наступ», тому що у сільському господарстві не було колгоспів та радгоспів, здатних компенсувати втрати виробництва зерна. Восени 1929 р. вони не замінили валового виробництва зерна куркульських господарств, тому сталінська авантюра завершилася локальним голодом в УСРР, який виявився генеральною репетицією Голодомору 1932–1933 рр.

Спираючись на загальносоюзні показники валового виробництва хліба у 1929 р., які видалися Сталіну вищими від його збору куркулями у 1927 р. (дивна система порівняння), він погодився на проголошення «наступу проти куркуля». Але значно змінилася структура хлібофуражного балансу, а головне внутрішні потреби, мотивації зовнішнього ринку та відповідно експорту хліба. Дивна перемога на «хлібному фронті», яка, крім голоду, розпочалася із впровадження карткової системи постачання хліба окремим соціальним категоріям населення. Однак Сталін присвятив цілий абзац для обґрунтування доцільності переходу від теорії до практики «наступу». «В 1926–1927 роках зінов'євсько-троцькістська опозиція посилено нав'язувала партії політику негайного наступу на куркульство. Партія не пішла на цю небезпечну авантюру, — наголошував Сталін, — бо вона знала, що серйозні люди не можуть дозволити собі гру у наступ. Наступ на куркульство є серйозною справою. Його не можна також змішувати з декламацією проти куркульства. Його не можна також змішувати з політикою дряпання з куркульством, яку посилено нав'язувала партії зінов'євсько-троцькістська опозиція. Наступати на куркульство — це значить зломити куркульство і ліквідувати його, як клас. Поза цими цілями наступ є декламація, дряпання, пустодзвонство, все що завгодно, тільки не справжній більшовицький наступ. Наступати на куркульство — це значить підготуватися до діла і ударити по куркульству, але ударити по ньому так, щоб воно не могло більше звестися на ноги. Це й називається у нас, більшовиків, справжнім наступом»¹³. Намір, задум і дія надзвичайно прозорі і зрозумілі. Підставою для «рішучого наступу» виявилися формальні дані про можливий валовий збір зернових колгоспно-радгоспного сектору.

Одночасно з проголошенням сталінської політики ліквідації куркульства, як класу, постало питання про політику розкуркулювання в районах суцільної колективізації. Виявляється, що в умовах «обмеження експлуататорських тенденцій куркульства» влада не займалася розкуркулюванням, однак протягом 1929 рр. 33 тис. господарств потрапили під її дію¹⁴. У грудні 1929 р. Сталін дав наказ «повести рішучий наступ на куркульство, зломити його опір, ліквідувати його, як клас, і замінити його виробництво виробництвом колгоспів і радгоспів». Для нього політика розкуркулювання — це спосіб масового і безперешкодного створення колгоспів, тому він наполегливо вимагав її рішучої реалізації без вагань». Перевиховання куркуля у «колгоспному котлі» Сталін не допускав, бо «він є залятим ворогом колгоспного руху»¹⁵.

Сталінські настанови склали політичну та карально-репресивну сутність постанов вищих партійних органів: постанови ЦК ВКП(б) «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» від 5 січня 1930 р., ЦК КП(б)У «Про заходи проти куркульства» від 23 січня 1930 р., політбюро ЦК ВКП(б) «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» від 30 січня 1930 р.¹⁶ Вони обґрунтували необхідність застосування карально-репресивних заходів проти так званих куркулів, а насправді — проти багатомільйонного селянства. Ідеологічно освячене свавілля перетворилося у повсякденну вакханалію. Постанови партії набули сили закону, а органи

юстиції, які б мали забезпечувати законність, стали виконавцями політичних настанов. Аморальність більшовицького лідера та людини, яка вирізнялася жорстокістю у сімейному побуті і на державній службі, обернулася класовою ненавистю до селян, творчої інтелігенції, священників. У промовах Сталіна лунали публічні заклики до фізичного знищення. Виступаючи у червні 1930 р. на XVI з'їзді партії, обурений масовим виходом селян з колгоспів, позаяк цей факт спростовував сталінський оптимізм щодо масового і добровільного їх створення восени 1929 р., Сталін наполегливо повчав: «Репресії є потрібний елемент наступу, але елемент допоміжний, а не головний»¹⁷. Проти примусової колективізації повстала переважна частина селян, які взялися за зброю, розбирали майно колгоспів, громили сільські ради. Сталін знав про невдоволення та повстання селян, тому його гнів і ненависть трансформувалися у войовничі заклики. «Можете заарештувати й заслати десятки і сотні тисяч куркулів, але коли ви водночас з цим не зробите всього потрібного, щоб прискорити будівництво нових форм господарства, замінити новими формами господарства старі, капіталістичні форми, підірвати і зліквідувати виробничі джерела економічного існування й розвитку капіталістичних елементів села, — куркульство все одно відродиться і буде зростати»¹⁸ — запевняв він делегатів з'їзду.

Отже, політично-ідеологічна концепція «наступу на куркуля» і її карально-репресивна складова формувалися протягом десяти років більшовицьких експериментів у сільському господарстві, а практика застосування мала дискретний характер: широко застосовувалася у роки воєнного комунізму, лібералізувалася у роки непу, трансформувалася у системний «наступ на куркуля» у 1929 р. Він вирізнявся від попередніх політично-економічних акцій, тому що політика «ліквідації куркуля, як класу» означала фізичне знищення окремої групи селян, позбавлення її соціальних і громадянських прав, конфіскацію землі, майна та виселення за межі України. Подібна політика мала ознаки злочину проти людяності, особливо в умовах її повсякденної реалізації у 1930-х рр.

Партійні органи ідеологічно виокремили соціальну групу серед селян, яка за економічними, організаційно-господарськими, національними та побутовими ознаками не відповідала соціалістичному укладу життя, зберігши її усталену та адаптовану назву — куркулі. Їх питома вага у сільському господарстві залежала від фінансово-податкових структур, які встановлювали об'єкти оподаткування та майнового страхування. Досліджуючи особливості соціально-економічної диференціації селянських дворів в Україні 1927–1929 рр., історики встановили відносну частку куркульських господарств в українському селі — 4,4% у 1927 р. та 2,6% у 1929 р.¹⁹. Зменшення питомої ваги куркульських господарств в УСРР пояснюється кількома обставинами: згортанням непу і системи приватного підприємництва, відтак і загальної кількості «куркулів-торговців» і «куркулів-скупників», обмеження та заборона оренди землі, регулювання найманої робочої сили, перегляд та встановлення фіксованих соціально-економічних ознак приватнопідприємницьких господарств, їх локальна соціальна мімікрія (утаювання землі, постійних і сезонних наймитів тощо). Загальна кількість куркульських господарств зменшилася через «самоліквідацію», тобто розпродаж майна та

виїзд у міста, а також внаслідок розкуркулювання 33 тис. дворів у 1928–1929 рр. Решта так званих куркулів залишалася у селах. Частині вдалося зменшити земельні наділи, поголів'я худоби, продати складний реманент, відтак перейти до іншого соціально-майнового стану — середняцького. Напередодні масової колективізації куркульські господарства посідали близько 8% товарної частини зерна²⁰. Вони не становили загрози для держави, не впливали на ціни і загальну валову продукцію сільського господарства, тому їх «ліквідація, як класу» мала суто ідеологічне спрямування.

У 1929–1931 рр. частка куркульських господарств ситуативно збільшувалася шляхом встановлення нового соціального контингенту платників податку, самообкладання, твердоздавців, які виконували план до двору, контрактантів. Ці категорії могли стати куркулями у будь-яку мить за рішеннями сільради, податкових органів. Соціальним джерелом ситуативного зростання питомої ваги куркульських господарств стали не класичні «куркулі», а заможні-середняцькі, які у 1929 р. становили понад 70%²¹. Для хлібозаготівельних і податкових органів, а тим паче для карально-репресивних, заможні селяни виявилися зручною соціальною основою для варіативності завдань: із підвищенням обсягів річного плану — відповідно зростала частка новоявлених куркулів і підкуркульників у кожному селі. Мотивація хлібозаготівельних структур була проста: куркульський опір виконанню державних завдань. У звіті Кременчуцького окрвиконкому про хлібозаготівлі, економічні та політичні настрої селян, надісланому до ВУЦВКу 20 лютого 1929 р., було визнано основною «причиною до живучості кунацьких елементів на селі»: загальний характер «села з його індивідуалізмом та дрібнобуржуазними тенденціями»²². Політика розкуркулювання розпочалася у грудні-січні 1929 р., коли хлібозаготівельна кампанія перетнула вирішальну межу, а створення колгоспів торкнулося незаможних селян та частини середняків. Артїлі не мали економічної мотивації та матеріального стимулу для них, тому розкуркулення перетворилося в голе адміністрування: або в колгосп, або на Соловки. У Кременчуцькій окрузі «розкулачування майже не торкалось господарчих та житлових будівель та сільськогосподарського реманенту», а також пересічної норми землекористування — 12 десятин. Вони мали кращий врожай, майновий стан (наявність худоби, реманенту) порівняно з бідняцько-середняцькими групами села. Цим користалися комнезами, партійні, комсомольці, люмпенізована частина селян, які формували списки для розкуркулення. У кожному селі та селищі, крім міст із прилеглими околицями, яких в УСРР налічувалося близько 55 тис. одиниць, було розкуркулено десятки дворів, тому загальна сума депортованих селян є вражаючою, яка виходить за статистичні межі 3–4%. На цю обставину все частіше звертають увагу історики²³.

Соціальний статус куркульського двору в умовах колективізації і хлібозаготівлі втратив класичні ознаки його визначення, позаяк виникли ситуативно-локальні фактори: ставлення господаря до економічної політики радянської влади. 3 липня 1929 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про заходи щодо розкуркулення селян» з метою «приборкати куркульсько-спекулянтські елементи» села, які чинили опір виконанню ухвал загальних зборів про «само-

зобов'язання всім селом хлібозаготівельного плану»²⁴. Сільським радам дозволили накладати «штрафи адміністративним порядком у межах до п'ятикратного розміру вартості хліба», доведеного до двору. До тих осіб і дворів, які чинили опір виконанню завдань, застосовували кримінальну відповідальність та продаж майна з торгів.

Враховуючи складність соціально-економічних змін на селі, влада вдалася до визначення соціально-структурних і функціональних ознак куркульських господарств. 13 серпня 1929 р. Раднарком УСРР встановив перелік ознак куркульських господарств, які підлягали правилам і нормам Кодексу законів про працю УСРР. В урядовій постанові зазначалося, що до «куркульських господарств відносяться всі селянські господарства при наявності в господарстві одної з нижчеперелічених ознак»: використання найманої праці у сільському господарстві та в кустарних промислах і підприємствах вище встановленого розміру, наявність у господарстві млина, олійниці, круподерні, шкіряного заводу, цегельні, вовночухральні та будь-якого іншого дрібного підприємства за умови найманої робочої сили і механічного двигуна, здавання в оренду механічних двигунів, господарських помешкань під житло, заняття лихварством, торгівлею, комерційним посередництвом та вилучення нетрудових доходів²⁵. Господарство вважалось куркульським, якщо до нього застосовували «відсоткові надвишки» по єдиному сільськогосподарському податку, а також за наявності прибутку у розмірі 250 руб. від надання в оренду складних сільськогосподарських машин. Куркулями вважалися селяни, до господарств яких застосовували експертний порядок нарахування єдиного сільгосподатку. Якщо господарство мало прибуток більше 300 руб. на їдця, але не менше 1500 руб. на двір, його також вважали куркульським. Формуванням списку куркулів займалися сільські ради, але окремо для куркульських та підприємницьких господарств. Соціальна амплітуда класифікації селянських господарств куркульськими була широкою. Наявність куркулів у кожному селі залежала від голови сільради, активу, а не лише від так званих об'єктивних даних.

21 травня 1930 р. Наркомзем УСРР узагальнив попередні підсумки розкуркулення. За звітами 9 округ у 90 адмінрайонах залишили «право на землекористування» 21 тис. господарств, визнаних куркульськими. «Коли вважати, — наголошувалося в аналітичній довідці інформгрупи Наркомзему, — що наведені дані більш-менш репрезентують Україну в цілому, можливо гадати, що таких господарств буде нараховано всього близько 1309 тис., або 12,6% від всіх господарств України; прийнявши, що в цьому році в розкуркулення було втягнуто приблизно 71% куркульських господарств, одержимо всього близько 93 тис. таких господарств»²⁶. Отже, спираючись на відомчу статистику цього радянського органу, який узагальнив інформаційні зведення від округових та районних земельних відділів, маємо сенсаційну для історіографії цифру куркульських господарств в Україні — 1,3 млн. дворів. Саме мільйонів, а не тисяч, що зазвичай траплялося у документах тих років, адже вказано питому вагу до усіх господарств України — 12,6%. Історики не помічали цього факту, не звертали уваги на принципове значення цієї службово-відомчої статистики, яка

була подана під грифом «Не підлягає розголошенню» та в одному примірнику. Застереження «можливо гадати», яке висловила інформгрупа Наркомзему, не зменшує зацікавлення її підрахунками. Якщо брати за відправну питому вагу куркульських господарств 4,4% у 1927 р., то маємо зростання майже на 8%, яке відбулося переважно протягом 1929/30 р. Ця дивовижна надбавка впливала з ситуативно-локального підходу сільських рад, податківців, уповноважених різних рівнів, які наповнювали списки розкуркулених з метою впливу на них щодо виконання заготівельних планів, вступу до колгоспу, виконання інших натурально-грошових повинностей.

В історіографії соціально-економічних та статистично-демографічних наслідків політики розкуркулення існує кілька узагальнених цифр. Перша з'явилася у доповіді П. Постишева на XII з'їзді КП(б)У в 1934 р. — 200 тис. депортованих куркульських господарств²⁷. На неї покликалося не одне покоління радянських істориків. Сучасні дослідники додають і загальну кількість виселених членів сімей «класового ворога» — близько мільйона осіб, хоча конкретних даних про депортацію сімей обмаль. Російський історик «куркульського заслання» В.Земсков називав загальну цифру депортованих з України куркулів у 1930–1931 рр. — 63817 сімей, з яких до північних районів РСФРР депортували близько 20 тис., до Західного Сибіру понад 32 тис. селянських родин²⁸. Отже, за 1929–1931 рр. маємо кілька відправних цифр, які статистично фіксують куркульську «соціальну формацію», використовуючи термін Г. Хрящевої. Вони з'являлися саме в ті роки: 33 тис. у 1928–1929 рр., 63 тис. у 1930–1931 рр. та 200 тис. так званих куркульських дворів за роки першої сталінської п'ятирічки. 13 березня 1930 р. начальник секретно-оперативного управління ДПУ УСРР І. Леплевський доповів В. Балицькому про виселення 12539 куркульських сімей із загальним числом — 57720 осіб²⁹. У травні 1930 р. Наркомзем УСРР припускав можливість існування в українських селах 1,3 млн. куркульських господарств, як їх визначили радянські органи влади, але не всі з них підлягали депортації. Частина залишалася в спеціальних внутрішніх резерваціях на території УСРР, тобто на так званих «виселках». Вони є далеко не повними, але засвідчують соціально-демографічні наслідки сталінського «наступу на куркуля».

Тактично і стратегічно системна операція, зафіксована в ідеологемі «наступ на куркуля», виявилася ширшою за «ліквідацію куркуля, як класу». Остання була однією із завершальних оперативних фаз, спираючись на безпосередню акцію розкуркулення, тобто конфіскацію, реквізицію, депортацію. Більшовицька теорія «наступу на куркуля» включала, за визначенням Сталіна економічне «обмеження», соціально-інституційне «витіснення» та остаточну «ліквідацію». Теоретичні узагальнення свідчили про намір влади усунути прошарок заможного селянства в українському селі, а її конкретні дії перекреслювали абстрактні дефініції.

Масова колективізація та політика хлібозаготівлі, крім стратегічних завдань (утвердження соціалістичного ладу, подолання кризи хлібозаготівлі і вирішення зернової проблеми), мала тактичну мету — економічного руйнування приват-

нопідприємницького, фермерського і так званого куркульського типів господарств. Під таким кутом зору вони не висвітлювалися, але факт залишається фактом. Однак для їх системного з'ясування необхідно провести окреме дослідження, не зосереджуючись на причинах Голодомору, а винятково через виокремлення та вивчення конкретних проблем.

Політика «економічного обмеження куркуля» наприкінці 1920-х рр. супроводжувалася застосування фінансово-податкових, адміністративних та локально-репресивних методів тиску, а не конкурентним змаганням двох протилежних секторів економіки — приватного і державного. Економічний тиск влади на «заможні-куркульські» групи селян (обмеження оренди землі, стягнення кредитів, надмірне оподаткування, накладання штрафу, самообкладання, розміщення позики індустріалізації) не мали належного деструктивного зрушення господарської структури куркульського двору. Наприклад, у селах Ізюмської округи (на Харківщині) у січні 1929 р., якщо брати за ознаку куркульського типу розмір земельного наділу від 9 і більше десятин, їх питома вага становила 12–13%, а на Дніпропетровщині за всіма соціально-економічними ознаками їх було 6,2%, тобто вище від пересічного в УСРР³⁰. 19 січня 1929 р. Дніпропетровський окрвиконком доповідав ВУЦВКу про те, що «як би ні мала була куркульська група господарств (6,2%), вона у 1928 р. залишається однак економічно потужною, володіючи 15,6% усієї посівної площі, 30,2% усіх сіялок, 61,4% механічних молотарок, 16,3% всієї худоби»³¹. За такого економічного і матеріального становища вони витримували економічно-фінансові санкції влади. 15 лютого 1929 р. Прилуцький окрвиконком повідомляв ВУЦВК про те, що «стягнення с/г і інших видів податків і заборгованості — не дали належного ефекту, бо грошові зобов'язання кулак та заможний виконували легко через наявність значних грошових лишків»³². Ефективним методом тиску на куркулів виявилось обмеження «відпуску дефіцитного краму» у крамницях споживчої кооперації, виключення їх із числа пайщиків, «оголошення кооперацією бойкоту», які почали запроваджувати з грудня 1928 р. і протягом наступних років.

Секторального і конкурентного змагання між куркульськими господарствами і державним сектором не було. Влада поєднувала економічні методи з адміністративно-судовими репресіями. На Херсонщині у лютому 1929 р. головними заходами «з боку держорганів у тиску на куркуля були: самообкладання, застосування статті 28-ї закону про єдиний сільгосподаток (експертне обкладання), застосування статті 127-ї КК за підвищення цін на хлібофураж, збільшення плати за оренду землі, а також єдиний сільгосподаток нараховується за орендну землю на орендатора (раніше платив здавальник), ціла низка інших заходів, економічно обмежуючих куркуля»³³. Подібний набір економічних та адміністративних заходів спостерігався і в інших округах УСРР.

Органи влади вдавалися до комбінованого впливу на куркульські господарства. 20 лютого 1929 р. Кременчуцький окрвиконком звітував про власну оперативну діяльність щодо «натиску на куркуля» та її наслідки: «Форми та якість керівництва з боку радорганів проведенням міроприємств партії й рад-влади щодо наступу на куркуля, — наголошувалося у звіті окрвиконкому, —

вживаються в щоденній роботі такі: а) позбавлення куркулів та їх сімей виборчих прав, не допускаючи їх до участі в роботі Рад, громадських організацій, кооперативних організацій та загальних зборах виборців. Це позбавляє куркулів можливості брати участь в громадському житті й паралізує його вплив на несвідому частину населення. Якщо деякому із них пощастить залишитись непозбавленим виборчих прав, то біднота його виявляє й ставить до відому рад органів, після чого врешті-решт його позбавляють прав; б) виявлення всіх об'єктів прибутковості, що їх мають куркульські господарства та оподаткування їх в експертному порядку, жорстока класова лінія в справі вирішення скарг про зниження їм податку, що подають куркульські господарства; своєчасне стягнення податку та вживання примусово-репресивних заходів до неплатників податку; в) виявлення утайки земельних лишків у куркулів та передачу таких до земельного фонду; г) виявлення орендної землі, яку орендують куркульські господарства та оподаткування її за рахунок господарств куркулів і боротьба з кабальною орендою; д) складання трудових умов на батраків, що працюють в куркульських господарствах, боротьба з кабальними умовами та з порушенням трудових умов; е) позбавлення прав куркульських господарств на одержання ними с/г кредиту та допомоги під землеустрійні роботи, вживання примусових заходів до стягнення коштів за землеустрій та недопускання їх до утворення хуторської й одрубної форм господарювання; з) під час вирішення справ по земельних суперечках, як сільради, так і суд земкомісії додержуються жорстоко класової лінії, внаслідок чого справи в переважній своїй кількості вирішуються позитивно для бідноти; і) проведення самооподаткування населення за класовим принципом. Весь тягар самооподаткування лягає на заможні кола населення в той час, коли біднота зовсім звільняється»³⁴. До перелічених заходів додалися інші адміністративні заходи: заборона вступу до колгоспів та одержання кредиту для корпоративної закупівлі складних сільськогосподарських машин, позбавлення пільг для отримання лісоматеріалів, унеможливлення випасу худоби у державних лісових угіддях, оподаткування всіх об'єктів прибутковості заможних господарств, поширення на них основної частини держпозики. Завершальний висновок окрвиконкому був «акордний»: «Всі перелічені чинники являються реальними заходами радапарату в щоденній його роботі в справі виконання міроприємств партії та радвлади щодо наступу на куркуля»³⁵. Майже вичерпний та універсальний набір економічно-фінансових та «примусово-репресивних» дій влади з метою реалізації «наступу на куркуля». Їх застосовували концентровано до кінця 1929 р., тобто до формальної дії політики «обмеження» куркульських господарств, але в контексті хлібозаготівельних кампаній вони мали виразні ознаки судово-репресивних заходів.

Місцеві органи влади не приховували факту застосування судових рішень до куркульських господарств, які ухилялися від виконання плану до двору за наслідками експертного обстеження їх економічного стану. 27 січня 1929 р. Лубенський окрвиконком доповідав, що головним «заходом впливу на куркульське господарство в хлібозаготовчу кампанію 1927/28 р. був судовий порядок», а куркулі становили 43% серед засуджених³⁶. Миколаївський окрвиконком конс-

татував 2 лютого 1929 р., що боротьба «з куркулем на хлібозаготовчому фронті продовжується й в кампанії 1928/29 р.», а методи боротьби — «головним чином, економічні». Судовому переслідуванню підлягали так звані спекулянти хлібом, але і власники приватних млинів, яким заборонили помол зерна та продаж борошна на ринку. Власників приватних та орендних млинів Кам'янецької округи також судили, а це 65 осіб³⁷, але адміністрація не вважала штраф 10 тис. руб. адміністративним примусом, а лише «методом економічного впливу».

Протягом другої половини 1929 р. спостерігався перехід від політики «обмеження» куркуля економічними засобами до його остаточної ліквідації. Інколи додатковий податок, штраф, самообкладання руйнували селянське господарство, тому що натуральне стягнення хліба сягало 600 пудів, а штраф — від 400 до 720 руб. на двір. 16 серпня 1929 р. селянин П.Я. Петелька з хутора Воскобійники Градизького району Кременчуцької округи скаржився голові ВУЦВКу Г. Петровському: «Не дивлячись на те, що у мене конфіскований живий і мертвий інвентар, на мене налічили продналогу 186 руб. 75 коп. і, крім того, зазначили за куркуля, бо батько покійний мав 40 дес. землі. Прошу звернути на мене увагу й повернути мені виборчі права, конфісковане утримання і зняти з мене штраф 400 руб., зменшити продналог, бо я інвалід і єдиний робітник у своєму господарстві»³⁸. Таких скарг від селян було безліч, вони надходили до різних урядових інстанцій, але на них майже не реагували.

Починаючи з грудня 1929 р. та протягом січня — березня 1930 р., тобто до так званого сталінського «запаморочення від успіху» проведення «наступу на куркуля» шляхом його «ліквідації, як класу», відбувалося реальне розкуркулення, очищення колгоспів від «куркульських елементів» у багатьох районах УСРР. 15 січня 1930 р. Наркомзем УСРР надіслав на місця розпорядження «Про зменшення розмірів землекористування для куркульських господарств», яким дозволив «земельні лишки зверх встановлених розмірів відбирати від куркульських господарств адміністративним порядком, використавши ці лишки для створення радгоспів і с/колективів»³⁹. 21 січня 1930 р. Сталін статтею «До питання про політику ліквідації куркульства, як класу» пояснив уповноваженим і місцевим керівникам суть завдання політики ліквідації куркулів. «Щоб витіснити куркульство, як клас, — повчав він, — треба зломити у відкритому бою опір цього класу і позбавити його виробничих джерел існування і розвитку (вільне користування землею, знаряддя виробництва, оренда, право наймання праці і т.д.)»⁴⁰. Такий перехід і заклик до бою з куркулем, на переконання Сталіна, і «є поворот до політики ліквідації куркульства, як класу». Він не переймався поясненням соціально-економічної і функціональної сутності «повороту», а лише декларативно зазначив, що «нинішня політика партії на селі є не продовженням старої політики, а поворотом від старої політики обмеження (і витіснення) капіталістичних елементів села до нової політики ліквідації куркульства, як класу»⁴¹. Новизна полягала у радикальному фізичному та економічному руйнуванні підприємливих і самодіяльних селянських господарств в українському селі.

Сталінська тактика ліквідації куркуля «широким фронтом», яка почала впроваджуватися з листопада 1929 р., передбачала одночасне здійснення кількох системних заходів: недопущення заможних селян до колгоспів, унеможливлення їх соціальної мімікрії, очищення колгоспів від «куркульських елементів», продовження економічного тиску, але через нав'язування хлібозаготівельної повинності у вигляді «твердого завдання» до двору, його оподаткування за класовим принципом, безжалісне розкуркулення в умовах масової колективізації, ізоляція куркульської «соціальної формації» на виселках, депортації за межі України, репресії проти так званих «дрібнобуржуазних ідеологів» серед інтелігенції, жорстоке придушення «куркульського опору». Кожен з них був важливим для влади, яка вагалася з вибором пріоритету, тобто з чого починати «класову боротьбу». Обрали комбіновану тактику подвірної ліквідації куркульських господарств та усунення економічних основ їх організаційно-виробничої діяльності.

Селянський опір колективізації, хлібозаготівлі, економічній політиці радянської влади особисто обурював Сталіна, позаяк дискредитував його концепцію формування соціалістичного ладу на селі. Спротив набув масових збройних повстань, охопив територію всієї УСРР, вирізняючись локальною радикалізацією, особливо у прикордонних округах. Для приборкання повстанців використовували військові загони ДПУ УСРР, міліція, навіть територіальні частини армії. Селянські ватажки, серед яких були так звані куркулі, виголошували політичні гасла: «Хай живе УНР», «Бий комуністів, нам допоможе Польща», «Скинули царя, скинемо і совітів», «Геть радянську владу, хай живе самостійна Україна», «Замінити сільради старостами», «Дати свободу торгівлі», «Нам не треба радянська влада, яка грабує селян», «Геть колективізацію». У березні 1930 р. у Тульчинській, Могилівській, Вінницькій округах повстання дезорганізували діяльність 343 сільрад. Активні форми селянських повстань відбувалися у селах Тульчинської округи, якими були охоплені 189 сільрад⁴². У лютому–березні 1930 р. чекісти зафіксували 1716 масових селянських виступів в 41 окрузі УСРР, тобто в усіх її адміністративно-територіальних одиницях, а станом на 2 квітня вдалося приборкати 1692 повстання⁴³. 19 березня 1930 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький повідомив генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора: «Сталін пропонує вжити більш рішучих заходів стосовно Тульчинської округи, а також новоявлених повстань і вказав на те, щоб я не промови виголошував, а діяв більш рішуче»⁴⁴. Повстання охопили тоді і Дніпропетровщину, Полтавщину, Київщину, Харківщину, у селах яких були свої селянські ватажки. Наприклад, у квітні 1930 р. збройне повстання селян спалахнуло у селах Павлоградського району Дніпропетровщини, охоплюючи села сусідніх районів. Історики та архівісти України видали тематичний збірник архівних документів і матеріалів про обставини Павлоградського повстання, його перебіг та наслідки збройного придушення⁴⁵. До кримінальної відповідальності притягли 210 повстанців, з яких 27 засудили до розстрілу⁴⁶. Слідчі органи ДПУ, розглядаючи матеріали слідчих справ, констатували факт існування «куркульської організації», яка підбурювала селян до повстання у Павлоградському,

Петропавлівському, Юр'євському та Близнюківському районах, а центр організації знаходився у м. Павлограді. Привертає увагу термінологія, якою користувалися органи ДПУ для класифікації дій повстанців: «куркульська к/р організація», «куркульсько-бандитський виступ», «куркульський виступ», «колишні куркулі». Вони свідчать про причетність «куркулів» до організації повстання.

Селянський рух опору колективізації, хлібозаготівлі, конфіскації майна, депортації, активна фаза якого припадає на осінь–зиму 1929 р. та першу половину 1930 р., набув індивідуальних та групових форм протесту, виявився реакцією сільського населення і частини інтелігенції на свавілля влади, на її безглузду економічну політику і загалом сталінську модернізацію села шляхом насаджування колгоспів. Невипадково Сталін особисто слідкував за подіями в Україні. Він очікував і передбачав опір заможної частини селян, але не масової участі решти українських хліборобів. Для органів ДПУ УСРР активні форми опору селян були «терористичними актами», «куркульським терором». Доповідні записки рясніли цими термінами. Лише у січні — листопаді 1928 р. вони зафіксували 351 «випадок терору». Найбільшу активність виявляли селяни Київської, Чернігівської, Полтавської округ (102 «теракти») ⁴⁷. Траплялися вбивства голів сільрад, уповноважених, міліціонерів, замаху на вбивство, підпали, побиття активістів, погрози та «політхуліганство», тобто поширення різних чуток, антирадянських закликів. Агенти і сексоти фіксували висловлювання селян, їхні політичні настрої. Наприклад, у с. Заїзд Прилуцького району на Чернігівщині селянин заявив: «Мені нічого не дають, нічого нема, на чорта здалась радянська влада. Це все дурниця, бо в сільраді і скрізь бардак». В іншому селі цього району (с. Красяни) селяни говорили: «Радянська влада викинула гасла, щоб не було експлуатації всіх. Вся громада даром робить для держави» ⁴⁸. На початку січня 1930 р. ДПУ вивчило ситуацію у 12 районах Чернігівщини з метою класифікації політичних настроїв населення. Оціночні формулювання говорили самі за себе: «Засміченість куркульським елементом», «активне і розвинене куркульство», «антирадянська агітація куркульства», «активне і впливове куркульство», «є куркульське угруповання», «неодноразові випадки терору куркульства», «куркульсько-кримінальна група», «активне куркульство», «високий відсоток куркульства», «куркульське угруповання під керівництвом духівництва», «село з активним куркульством», «втеча куркулів» ⁴⁹. Співробітники транспортних підрозділів ДПУ на залізницях арештовували «куркулів — втікачів» і повертали їх до місць постійного проживання.

В українських селах 1929–1930 рр., крім збройних повстань і «терористичних актів», масового характеру набули форми пасивного, але дієвого опору куркулів. Вони відмовлялися від землі, щоб уникнути соціально-економічних ознак куркульських господарств, закликали сусідів, а з іншого боку створювали умови невиконання хлібозаготівельних завдань. У доповідній записці Чернігівського окружкому КП(б)У зазначалося: «Куркулі ведуть агітацію, що війна вже розпочалася, що треба вести боротьбу з міроприємствами влади» ⁵⁰. Поширення «куркульським елементом» антирадянських чуток відбувалося у кожному селі.

Вони виявилися внутрішньою формою соціально-психологічного та морально-етичного спротиву селян більшовизму, його класовим ідеологемам. Опір заможних селян та переважної частини середняків був їх стихійною рефлексією на сталінську тактику і стратегію «наступу на куркуля». У роки відносної економічної стабільності (1925–1927) сільськогосподарського виробництва та розвитку приватного підприємництва селяни, особливо так звані куркулі, не виявляли радикального невдоволення владою. Масовий опір селян спровокувала концепція «наступу на куркуля» та «ліквідації куркульства, як класу», які припадають на 1928–1929 рр., досягнувши апогею її реалізації протягом першої половини 1930 р.

Більшовики намагалися застосувати в українських селах давній принцип римських консулів: «поділяй і володарюй». Створені громадські організації люмпенізованого селянства (комнезами, групи сприяння колективізації тощо), ідеологічно просякнуті активісти сільрад, безбожники та комсомольці справді уособлювали «опору партії» на селі. На них орієнтувався і Сталін, проголошуючи тактику «повороту» від економічного «обмеження» до «ліквідації куркульства, як класу», сподіваючись абсолютної підтримки решти селян. Однак ситуація виявилася неоднозначною. Участь селян (бідняків, більшою мірою середняків) у повстаннях та інших формах опору, очолюваних «куркульськими бандитами», нівелювала сталінські сподівання на одностайність селянської підтримки, особливо щодо «наступу на куркуля». Люмпенізована частина села брала безпосередню участь у розкуркуленні та пограбуванні «глитаїв», тобто заможних односельчан, не гребувала привласненням їхнього майна, навіть одягу, але більшість українських селян, особливо середняків, а вони становили майже дві третини, співчувала розкуркуленню.

Селяни, крім ідеологічно збочених осіб, адекватно сприймали односельчан, які раптом стали куркулями. Між ними існували родинні і шлюбні зв'язки, не кажучи про церковно-обрядову єдність у повсякденному побуті (хрещені батьки, свідки, свати тощо). В одну мить порушити усталені зв'язки було важко і ментально неможливо. У березні 1930 р., як повідомлялося у доповідній записці Прилуцького окрвдділу ДПУ, майно «ховалося куркулями у хлівах, на горищах та у родичів середняків і бідняків»⁵¹. Інколи комсомольці ходили на «престольні свята» у гості до куркулів-односельчан. Подібний факт стався у с. Пятковка Бернадського району⁵². Траплялися голови сільрад, які не враховували частину майна сусідів-куркулів для оподаткування, уникали доведення «експертного» плану до двору з хлібозаготівлі. Більшовики, засліплені класовою ненавистю до заможних людей, вдалися до огидної акції: примусового переселення куркулів у хати бідняків, а останніх — у куркульські. 7 березня 1930 р. начальник Прилуцького окрвдділу ДПУ Миронов доповідав про «випадки захисту куркулів з боку окремої середняцької і навіть бідняцької частини села»⁵³. Односельчани збирали підписи, скликали збори селян для звернення до органів влади з проханням про залишення «куркулів в селі, не розкуркуленими і не переселеними у бідняцькі хати». Сільські вчителі проявляли «жалість до куркулів», не заперечували проти їх вступу до колгоспів. Однак значна частина «куркулів» не

бажала вступати до артілі, погоджувалася на виселення. На залізничній станції Козятин у листопаді 1930 р. сексоти ДПУ виявили заяви окремих робітників: «...у даний час відбуваються заходи Радвлади (виселення сімей куркулів), але ці заходи не як одночасна міра, а це буде продовжуватися до того часу, допоки не виселять більше половини чесних людей, і допоки народ стане зовсім гинути»⁵⁴. В умовах хлібозаготівлі, голодування селян у 1929/30 та восени 1931 р. «антикуркульські настрої» селян активізувалися, тому що економічні експерименти торкнулися кожного двору. Навіть виник термін «антизаготівельні настрої», на тлі яких спостерігалася підтримка куркулів, особливо на загальних зборах, які мали ухвалювати рішення про ставки самообкладання, тобто радянського надподатку для селян.

Співчуття до куркулів, яких влада визнала соціальними ізгоями, позбавивши майна, землі, засобів існування, пробуджувалося в інтелігенції — учених-агрономів, сільських учителів, письменників, викладачів вузів, тому влада діяла на попередження. 5 червня 1931 р. начальник Вінницького оперативного сектору ДПУ О. Грозний інформував Вінницький міськком КП(б)У про те, що «активність куркульства відкрила надії контрреволюційно налаштованій дрібнобуржуазній інтелігенції (колишніх земських агрономів і ветеринарів, старих кооператорів, вихідців із антирадянських партій)»⁵⁵. Чекістам здавалося, що саме інтелігенція «стала оформляти цю активність у певні організаційні форми і спрямовувати контрреволюційну діяльність куркульства по певному антирадянському руслу»⁵⁶. Однак і сама вона ототожнювалася з «куркульською контрреволюцією» у сільському господарстві, яка займалася «шкідництвом». За сценарієм ОДПУ СРСР була сфальсифікована кримінальна справа «Трудової селянської партії», фігурантами якої постали відомі учені — О. Чайнов, М. Кондратьєв, М. Макаров, Л. Юровський, С. Чайнов, О. Рибников, О. Челінцев та інші, а загалом було заарештовано 1114 осіб, з яких 143 — в Україні⁵⁷. Арешти відбувалися у жовтні — грудні 1930 р. (60 осіб) та у лютому — березні 1931 р. (71 особа), а 12 вересня їх засудили до різних термінів ув'язнення, починаючи з 10 років таборів. Серед засуджених виявилось 33 «куркулі і члени їхніх сімей», 11 «з поміщицьких родин», але і 58 звичайних селян⁵⁸. Влада намагалася унеможливити реальне зближення інтелігенції та «куркульсько-заможні» групи селян, боячись організованого і системного повстанського руху, тому діяла на випередження.

Сталінська операція «ліквідації куркуля, як класу» відбувалася одночасно в усіх селах УСРР. Списки куркулів формували сільради, інколи їх ухвалювали на загальних зборах селян. 1 лютого 1930 р. ЦВК та РНК СРСР заборонили оренду землі та використання найманої праці у районах суцільної колективізації, а конфісковане у куркулів майно зараховувалося до «неподільних фондів колгоспів у якості внеску бідняків, середняків, які вступали до колгоспу»⁵⁹. До лав розкуркулених потрапляли випадкові особи, які чимось не подобались головам сільських рад, односельчанам, інколи і діти дореволюційних куркулів. Показовим є випадок з селянином селища Оріхово на Запоріжжі Й. Безпальком: «згідно постанови Оріхівської селищної Ради підпадаю виселенню на Соловки, як син

колишнього куркуля-батька. До революції мені було 16 років, я ще не мав поняття дорослої людини про право власності і про експлуатацію людини над людиною. З 1922 р. до 1929 р. обкладався нормальним сільськогосподарським податком, жив самостійно, і не був позбавлений виборчих прав. І лише у 1929 р. до мого сільськогосподарського податку була додано 50%, а разом заплатив 97 руб. Таким чином, ця цифра та обставини справи свідчать про те, у мене не куркульське господарство, і що я старої куркульської ідеології за своєї молодості не міг засвоїти, а засвоїв зовсім нову течію трудового народу, яку я і дотримуюсь протягом 12 років»⁶⁰. Десятки тисяч таких скарг надходили до владних структур. Вони свідчили про довільне тлумачення соціального походження куркульських господарств, про формальне виконання рознарядки з розкуркулення. У зв'язку з цим, початкова цифра питомої частки куркулів у 1929 р. (2,6%, навіть 4,4%), яку називають історики, є заниженою, позаяк стосувалася «класичного куркульства», встановленого відповідно до існуючих тоді соціально-економічних ознак. Колективізація і хлібозаготівлі, а також інші кампанії в українських селах періоду його сталінської модернізації, додали ситуативно-локальної мотивації для збільшення цифри розкуркулення.

Доказом «голоного адміністрування» у справі розкуркулення є події у Шевченківській окрузі січня–лютого 1930 р. Інспектор Наркомзему УСРР М. Сукач повідомляв 19 лютого про стан справ в окрузі: «Ліквідація куркуля як класу в окрузі почалася ще в двадцятих числах січня. Розкуркулено вже 4236 господарств, що складає приблизно 50% до всіх куркульських господарств, відносно яких винесені постанови сільських зборів бідноти та середняків про розкуркулення. Біднота та середняцтво виявили велику політичну свідомість та активність в справі майнового та політичного роззброєння куркуля, рішуче й дружно приймали постанови, а також забирали від куркулів до усуспільненого фонду колгоспів засоби виробництва з куркульських господарств»⁶¹. Фраза про «роззброєння куркуля» є показовою і дуже влучною, яка розкриває сутність сталінської теорії і практики «наступу на куркуля» та доповнює тактику «бою», про яку говорив Сталін. Однак привертає увагу інша обставина — наявність так званого «голоного адміністрування», тобто «розкуркуленням зачеплено середняка». Одночасно відбувалися засідання сільських рад та правлїнь КНС, які узгоджували списки, а далі «актив, озброївшись мисливськими рушницями, а також притягнувши чоловік зо два червоноармійців, попрямував до куркульських дворів і почав розкуркулювання, забираючи не лише засоби виробництва, а й різні дрібні хатні речі: подушки, ковбики, залізні ложки, часи-будильники, куски мила та ін. Всіх було намічено розкуркулити за ніч 24 господарства, але коли дійшли до десятого господарства, то голова сільради вже вибув із строю: його куркулі побили, вибили зуби»⁶². У Чорнобаївському районі розкуркулили 28 середняків, а загалом «кожний р-н перекурчував по-своєму». До списків розкуркулених потрапляли середняки, тому у переможних звітах місцевих органів влади почали все частіше зустрічатися фрази «куркульсько-заможні верстви», тобто дещо розширили їх соціальну базу. У Фастівському районі уповноважений райпарткому з розкуркулення та колективізації звітував про

формування списків на виселення: «Готово. Давайте розпорядження, куди відправляти». Через кілька днів він повідомив: «Записано в список 47 чоловік, зараз поставили питання про позбавлення прав 20 чоловік, що досі їх не мали», а через кілька годин додав — «Вже прав позбавлено»⁶³. Змагання між районами щодо розкуркулення, яке розгорнулося зимою 1930 р., спонукало актив та уповноважених до «огульного» розкуркулення селян. «В окремих селах уповноважені поплелися за занадто войовничим настроєм активу, внаслідок до списків занесено велику кількість господарств, в тому числі середняків та бідноту»⁶⁴, — наголошувалося в інформації Білоцерківської округової контрольної комісії. Розкуркулення «великої кількості середняків» спостерігалось у селах Володарського та інших районів УСРР. Наприклад, у с. Малополовецькому Великополовецького району до списки розкуркулених записали 84 двори, а перед тим уже виселили 40 господарств, тому вирішили залиши 23. У селах Фастівського району до списків розкуркулених занесли від 25 до 142 господарств, тобто пересічно понад 80 дворів. Отже, враховуючи масові факти розкуркулення середняків, а також і бідняків, цілком реальною постає загальна цифра куркульських господарств весною 1930 р. — 1,3 млн. дворів. Вона не випадково потрапила до розрахунків Наркомзему УСРР.

5 березня 1930 р. нарком землеробства УСРР В. Качинський видав «обіжника», тобто циркуляр, яким започаткував «ліквідацію куркульських хуторських господарств» в районах суцільної колективізації, а також «хуторське землекористування бідняцько-середняцьких господарств», однак для перших не передбачалося ніякої фінансової компенсації, а майно останніх заховували до колгоспів, надаючи житло — хати розкуркулених односельчан⁶⁵. Переселення супроводжувалися мародерством з боку активістів, особливо під час розкуркулення. «По всіх районах, що їх обслідувано — наголошувала Білоцерківська округова контрольна комісія, — розкуркулення мало на меті не тільки позбавити куркуля засобів виробництва, а прагнули поголовного вилучення всього майна, включно до ложок, мисок, білизни тощо. Така постановка практикувалась широко й у Фастівському р-ні (с. Кожанка, Триліси), де в одного господаря забрано 123 назви речей, в тому числі побиті горшки, пляшку, ложки»⁶⁶. Подібні класові дії вважалися «перекрученням лінії партії», про що писав і Сталін у статті «Запаморочення від успіхів», однак лінія партії була перекрученою. Об'єктом розкуркулення, навіть після «запаморочення» від успіхів, а швидше внаслідок ідеологічного «запаморочення» люмпенізованих сільських активістів і запопадливих уповноважених від партії, залишалися бідняки і середняки. Його здійснювали на Полтавщині у травні 1930 р., а спокусою став «розподіл куркульського майна поміж «активу». У Мангуському районі на Маріупольщині, де «партійна організація не взяла до уваги статтю т. Сталіна «Запаморочення від успіхів», тому «поруч з розкуркуленням окремих середняків пройшли мимо куркулів»⁶⁷. Ліквідацію куркулів Сталін вважав успіхом соціалістичного будівництва, про що заявив у червні 1930 р. на XVI з'їзді партії. Він закликав делегатів та партійців до фізичного знищення куркулів, але спрямовував їх на усунення економічних основ будь-яких форм соціального функціонування.

У травні 1930 р., підводячи перші підсумки розкуркулення в районах суцільної колективізації, Наркомзем УСРР звітував про «успіхи». В округах «землю глитайським господарствам залишено за їдоцькою нормою» — від 0,4 до 1 га, а пересічно на двір по Україні 3,4 га. Пограбування селян вражає, якщо співставити наявну землю до розкуркулення і після завершення конфіскації. Наприклад, у 56 округах куркулі мали 144 тис. га землі, а забрали у них 104 тис. га, тобто 74%. З відібраної землі до колгоспів передали 67%, решту радгоспам, а за даними 99 районів конфісковане майно становило 10 млн. крб., але передбачалося, що загальна вартість сягне понад 56 млн. крб.⁶⁸ Майже 98% його вартості передали колгоспам, а значну частину «розбазарили» мародери-активісти. Майно забирали до колгоспів, а самих куркулів, які одразу ставали «колишніми», до них не пускали, навіть за таку високу плату. Селяни використовували цей суперечливий фактор для відмови вступу до колгоспів, а з іншого боку тиску на сільради. У січні 1931 р. селяни с.Понорниці Понорницького району запитували активістів на зборах села: «Чому ви не приймаєте куркулів до колгоспів? Ви кажете, що вони куркулі й не повинні бути в колгоспі. Ні, це не куркулі, це працівники з мозолястими руками. Коли ви їх приймете в колгосп, тоді й ми будемо всі в колгоспі»⁶⁹. До колгоспів не приймали куркулів, тому що Сталін особисто заборонив. Однак вони проникали до артіль, погодившись на усупільнення землі і майна, сподіваючись залишитись у рідному селі. Їх «вичищали» доморошені «люстратори», пригадуючи «куркульське минуле». До категорії куркулів зараховували і «малосвідомих колгоспників», які виголошували невдоволення оплатою праці та розподілом хліба на трудодні, але їх називали «підкуркульниками»⁷⁰. На Дніпропетровщині у січні 1931 р., як зазначалося в інформаційних зведеннях Наркомзему УСРР, «...пролізши до колгоспу куркулі вели розкладницьку роботу, відверто агітували: «Разом з загибеллю колгоспу загине й біднота та середняцтво»⁷¹. І вони не помилилися, позаяк село опинилося напередодні голодомору. Окремі активісти с.Бороновиці Верхньодніпровського району, висловлюючи співчуття односельцям, заявляли: «Навіщо нам їх розкуркулювати і виганяти? Вони люди свої, яких можна в колгосп прийняти. Від цього буде тільки допомога»⁷². По-іншому думали радянські чиновники.

12 лютого 1931 р., коли в Україні було близько 180 районів суцільної колективізації, але жодного на Поліссі, структурні підрозділи Наркомзему почали звертати увагу на те, що «основною формою куркульських протидій є спроба зірвати колгоспи зсередини та шалена протиколгоспна агітація»⁷³. Можливо куркулі і застерігали селян від «усупільнення жінок у колгоспах», поширюючи подібні чутки, але для партійно-радянської номенклатури з'явилася нова мотивація «наступу на куркуля» через пошук його присутності у колгоспах. «Куркуль, — наголошувалося у зведенні Наркомзему УСРР 12 лютого, — бачучи свою загибель, змінює тактику від одвертих виступів проти колективізації, намагається пролізти в колгосп, аби вести руйнацьку роботу всередині колгоспу»⁷⁴. Пошук винних у господарських негараздах колгоспів виявився вдалим тактичним маневром влади, переводячи недоліки збанкрутілої ідеї і практики на

куркулів. Їх звинувачували у зриві хлібозаготівлі, занепаді тваринництва, рільництва (недосів зернових).

17 березня 1931 р. 2,3 млн. із 4,8 млн. «бідняцько-середняцьких господарств (49%) записалося до колгоспів, але 14 — 18% не видали колгоспникам зерна на зароблені трудовні⁷⁵, не кажучи про мізерні норми його натуральної та грошової оплати. Якщо у Степу рівень колективізації становив понад 72%, то на Поліссі близько 20%. До колгоспів записувалися переважно середняки, а повільний вступ бідняків пояснювали залякуванням з боку куркулів. Високий рівень суцільної колективізації супроводжувався відповідною інтенсивністю розкуркулення, позаяк вони були взаємопов'язані. Заможні куркульські господарства не могли співіснувати з жебрацькими колгоспами та жалюгідним матеріальним становищем колгоспників, яке почало голодувати уже весною 1931 р., тому влада активізувала депортації і практику організації «куркульських виселок».

Створення «виселок» для куркульських господарств припадає на 1928/29 р. Їх виникнення виявилось логічним продовженням політики «обмеження» та «витіснення» куркульства, тобто руйнування «соціальної формації» дрібного підприємницького типу господарювання на селі. Влада визнала за необхідне зруйнувати сімейно-трудоий уклад сільськогосподарського виробництва, який мав ознаки фермерства. Хуторів було тоді значно менше, ніж «куркульсько-заможних» дворів. Одночасне позбавлення хуторського землекористування з виселенням куркулів на «виселки» — доволі оригінальна аграрна реформа, яку здійснювала радянська влада у 1929–1931 рр. Офіційного державного акту про організацію «виселок» у 1929 р. не було, але існували директиви про «наступ на куркуля» та про його ліквідацію, а також інструкції про землевпорядження районів. Дотримуючись партійних директив щодо «переселення заможно-куркульських господарств по районах малоземелля», 12 лютого 1929 р. Чернігівський окрвиконком започаткував практику вилучення у куркулів найкращих земель з наступним їх перерозподілом між бідняками. «Більш віддалені й худші землі, — наголошувалося у звіті окрвиконкому, — обов'язково відводиться куркульським господарствам. Утворено на віддалених та гірших землях перспективні виселки з куркульських господарств на площі 14146 га, які охопили біля 15% площі»⁷⁶. Фактично «перспективні виселки» стали новими соціальними резерваціями, формування яких відбувалося за класовою ознакою.

5 грудня 1930 р. Одеський окрземвідділ надав право куркулям, які виселялися у межах району, створення виселків на землях непридатних для машинної обробки в розмірі 3 га для польових угідь та 1 га для приміської смуги. А на початку січня 1930 р. він дозволив створення виселків поза землями колгоспів в розмірі 15 га на двір⁷⁷. Практика розширення виселок для куркулів продовжувалася у 1931 р., але з елементами покарання. 23 лютого 1931 р. сільські ради Новоград-Волинського району, здійснюючи «обмеження землекористування куркульських господарств», ухвалили рішення — «виселити на виселок» 94 господарства⁷⁸. Деяким відмовили, тому що вони, як з'ясувалося, не мали куркульського походження. У Кам'яно-Майданській сільраді виселили три господарства німецьких колоністів — Е. Ліперта, А. Генкеля, Р. Беренда. Їх

«виселяли на виселок» у Миколаївській, Рудокіпській, Марушівській сільрадах. Траплялися також і родини польської меншини, але рішення було «інтернаціональним»: обмежити землекористування і виселити на виселок.

18 березня 1931 р. референт Наркомзему УСРР Я. Шуліка надіслав до Семенівського райвиконкому пояснення про організацію виселок. Він зазначив, що «куркульські виселки» стосувалися районів суцільної колективізації, а в районах несуцільної колективізації лише «обмеження норми землекористування куркульського господарства з відводом землі на перспективних виселках з метою, що коли буде здійснена суцільна колективізація Вашого району, можна було переселити на виселки ці господарства»⁷⁹. Пропонувалося утворювати «перспективні куркульські виселки розміром від 10 до 20 дворів» на непридатних землях, але обов'язково «ізольованих від ринків збуту, великих річок, лісів, сел, та залізниць, урахувавши перспективи майбутнього землевпорядження, що виселки не будуть перешкоджати інтересам землевпорядження МТС, радгоспів та колгоспів»⁸⁰. На виселки відправляли і тих «колишніх куркулів», які повернулися зі справжнього заслання за рішеннями влади. Якщо прибули самовільно, тобто втікачами, влада землю на виселках не виділяла. Виселеним куркульським родинам за межі України, якщо вони перебували «у віддалених урочищах», дозволялося зібрати урожай на виселках. Дивовижні «урочні літа» впровадила радянська влада щодо куркулів.

Отже, «наступ на куркуля» ніколи не припинявся, враховуючи політику «обмеження», «витіснення». Він тривав протягом 1928 р. до квітня 1929 р., набувши теоретичного обґрунтування у доповіді Сталіна на пленумі ЦК ВКП(б), а згодом трансформований з «наступу» до «ліквідації куркуля, як класу». Операція з ліквідації куркулів була офіційно започаткована наприкінці грудня 1929 р. у промові Сталіна. Політика розкуркулення була концентрацією адміністративних, фінансово-економічних та карально-репресивних заходів реалізації сталінської теорії «ліквідації куркульта, як класу». Кожна з ідеологем та політологічних установок, обґрунтованих Сталіним, не були абстрактними дефініціями, а керівництвом, закликком і наполяганням до дії. Кількість розкуркулених, яка усталена в історіографії (200 тис. дворів), може бути віднесена до виселених за межі України, але неповна. Найбільш реальною цифрою розкуркулених є прогнозована Наркомземом цифра 1,3 млн. дворів. В умовах суцільної колективізації та хлібозаготівлі соціальною базою для рекрутування куркулів стали майже усі соціальні групи селян, а фраза «куркульсько-заможні прошарки» лише підтверджує цю гіпотезу. У 1930 р., за підрахунками істориків, які спиралися на опубліковані архівні джерела, в УСРР розкуркулили близько 71 тис. дворів⁸¹, відтак з 1929 р. — понад 100 тис. господарств. Саме тоді заарештували, крім категорії розкуркулених і виселених, 27 тис. так званих куркулів. Історичним і цілком доконаним фактом є масове розкуркулення бідняків і середняків, що дає підстави для корекції числа розкуркулених до збільшення. Наприклад, внаслідок проведення так званої «куркульської операції» протягом 1937–1939 рр., як зазначав В. Васильєв, серед 266 тис. репресованих «колишні куркулі» становили майже 19%⁸². Отже, загальна кількість

куркульських господарств в УСРР значно перевищує відому цифру — 200 тис. дворів, яку П. Постишев назвав у 1934 р. Для сталінського режиму «клас куркулів» був внутрішнім класовим ворогом, наявність якого виправдовувала злочини більшовизму, а відтак правильність генеральної лінії партії. Тоталітарний режим недієздатний без внутрішньої контрреволюції і ворожого зовнішнього оточення, вигадує їх в ідеологічних доктринах, але не прагне виявлення справжніх причин соціально-політичної напруги. Самодіяльні селяни виявилися поза сталінською теорією соціалістичної модернізації села, а тому їх перефарбували на куркулів і знищили як клас.

¹ Хрящева А.И. Группы и классы в крестьянстве. — М., 1926. — С. 18–19.

² Ларин Ю. Советская деревня. — М., 1925. — С. 56–58.

³ Хрящева А. Подъем крестьянского хозяйства // Экономическое обозрение. — 1923. — № 10. — С. 49.

⁴ Вольфсон М. Экономические формы СССР. 5-е изд. — М.; Л., 1926. — С. 12.

⁵ Крицман Л. О статистическом изучении классовой структуры советской деревни // На аграрном фронте. — 1927. — № 10. — С. 7.

⁶ Пятнадцатый съезд ВКП (б). Декабрь 1927 г. Стенографический отчет. — М., 1961. — Ч. 2. — С. 67.

⁷ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. док. і матер. — К., 1993. — С. 31.

⁸ Сталін Й. Твори. — К., 1952. — Т. 12. — С. 85–92.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. — С. 130–132.

¹¹ Гриневич Л.В. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні. — К., 2013. — 434 с.

¹² Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 165–166.

¹³ Там само

¹⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — К., 2003. — С. 86.

¹⁵ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 166.

¹⁶ Цит.: за Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки... — С. 357–358.

¹⁷ Вісті ВУЦВК. — 1930. — 1 липня.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Водотика С.Г., Мазур І.Д. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України // Український історичний журнал. — 1983. — № 2. — С. 46.

²⁰ Там само. — С. 50.

²¹ Там само. — С. 46.

²² Колективізація і голод на Україні... — С. 63.

²³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — К., 2003. — С. 348.

²⁴ Вісті ВУЦВК. — 1929. — 14 липня.

²⁵ Колективізація і голод на Україні... — С. 106–107.

²⁶ Там само.

²⁷ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, 18–23 січня 1934 р.: Стенографічний звіт. — Х., 1934. — С. 176.

²⁸ Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960 гг. — М., 2005. — С.

²⁹ Голод та голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Зб. док. і матер. — Вінниця, 2007. — С. 171.

- ³⁰ Колективізація і голод на Україні... — С. 31, 42.
- ³¹ Там само. — С. 43.
- ³² Там само. — С. 58.
- ³³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 385. — Арк. 267.
- ³⁴ Колективізація і голод на Україні... — С. 65–66.
- ³⁵ Там само. — С. 66.
- ³⁶ Там само. — С. 44.
- ³⁷ Там само. — С. 69.
- ³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 357. — Арк. 15.
- ³⁹ Колективізація і голод на Україні... — С. 129.
- ⁴⁰ *Сталін Й.* Твори. — Т. 12. — С. 180–182.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.) / Упоряд. В. Васильєв, Л. Віола. — Вінниця, 1997. — С. 242.
- ⁴³ Там само. — С. 251.
- ⁴⁴ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. ... — С. 174.
- ⁴⁵ Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В.М. Даниленко. — К., 2009. — 379 с.
- ⁴⁶ Там само. — С. 264.
- ⁴⁷ Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938. Зб. док. і метр. / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. — Чернігів, 2012. — С. 92–93.
- ⁴⁸ Там само. — С. 128.
- ⁴⁹ Там само. — С. 130–131.
- ⁵⁰ Там само. — С. 87.
- ⁵¹ Там само. — С. 146.
- ⁵² Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940. Зб. док. і матер. / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. — К., 2013. — С. 139.
- ⁵³ Настрої та поведінка населення Чернігівщини... — С. 147.
- ⁵⁴ Настрої та поведінка населення Поділля... — С. 148–149.
- ⁵⁵ Там само. — С. 177.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Справа «Української філії Трудової селянської партії». Зб. док. і матер. / Упоряд.: Т.Ф. Григор'єва, В.І. Очеретянко. — К., 2010. — С. 11.
- ⁵⁸ Там само. — С. 16.
- ⁵⁹ СЗ СРСР. — 1930. — № 9. — Отдел 1-й. — Ст. 105.
- ⁶⁰ Колективізація і голод на Україні... — С. 140.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Там само. — С. 141.
- ⁶³ Там само. — С. 179.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 11. — Спр. 104. — Арк. 6.
- ⁶⁶ Там само. — Ф. 539. — Оп. 8. — Спр. 1329. — Арк. 23.
- ⁶⁷ Колективізація і голод на Україні... — С. 197.
- ⁶⁸ Там само. — С. 203.
- ⁶⁹ Там само. — С. 278.
- ⁷⁰ Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори»... — С. 193–195.

⁷¹ Колективізація і голод на Україні... — С. 279.

⁷² Там само. — С. 280.

⁷³ Там само. — С. 281.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само. — С. 302.

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 385. — Арк. 125.

⁷⁷ Колективізація і голод ... — С. 248.

⁷⁸ Там само. — С. 283–287.

⁷⁹ Там само. — С. 306.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Васильєв Валерій Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938) — К., 2014. — С. 218.

⁸² Там само. — С. 309.

Сталинская теория и практика «наступления на кулака»

Статья освещает политико-идеологическое обоснование теории и практики ликвидации «куркуля», опровергает устоявшиеся в историографии статистические данные количественного состава так называемых кулацких хозяйств — 200 тыс. дворов.

Ключевые слова: крестьянское хозяйство, кулак, большевики, Украина, коллективизация.

Stalin's theory and practice of "attack on kurkul"

The article sheds light on political and ideological basis for theory and practice of "kurkul" extirpation as well as overturns statistics of quantitative structure of so called "kurkul" to 200 thousand farmstead, that were established in modern historiography.

Keywords: peasant farmstead, kulak, Bolsheviks, Ukraine, collectivization.